

**HITÉLET ÉS VALLÁSOS KULTÚRA
A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN 11.**

HITÉLET ÉS VALLÁSOS KULTÚRA A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN 11.

Konferencia Pápán a Laczkó Dezső Múzeum,
a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos
Gyűjteményeivel és a Gróf Esterházy Károly
Kastély- és Tájmuzeummal
közös szervezésben

2017. augusztus 21-24.

Szerkesztette:
Pilipkó Erzsébet
Fogl Krisztián Sándor

Laczkó Dezső Múzeum
Veszprém, 2021

Hitélet és vallásos kultúra a Kárpát-medencében 11.

Konferencia Pápán a Laczkó Dezső Múzeum, a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeivel és a Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájmuzeummal közös szervezésben, 2017. augusztus 21-24.

A kötet megjelenését támogatta:

Kiadja:
Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

Felelős kiadó:
Péterváry-Szanyi Brigitta
igazgató

Szerkesztette:
Pilipkó Erzsébet
és Fogl Krisztián Sándor

Tördelő:
Harsáczki György

Borítókép: Isten báránya, úrasztali terítő, 18. sz., Magyarszecsőd.

© Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

© Szerzők

Szerkesztés © Pilipkó Erzsébet és Fogl Krisztián Sándor

ISBN 978-963-9938-27-4

Készült: Pannónia Nyomda Kft., 1139 Budapest, Frangepán utca 16.

SZAKRÁLIS TÉRHASZNÁLAT,
VALLÁSOS NÉPSZOKÁSOK, NÉPI
VALLÁSGYAKORLÁS, NÉPI ERKÖLCS,
EGYÉNI ÉS KOLLEKTÍV EMLÉKEZET

NAGY-LACZKÓ BALÁZS

Szagrális térhasználat Gyulán – kisebbségi és vallási önreprezentáció a városban. A gyulai némettség térhasználat

Gyulán háromszáz éve él együtt, egymástól elkülönülő tömbökben a magyarság, a némettség és a románság (Magyarváros, Németváros, Románváros). A három etnikum egymástól nyelvben, vallásában és kultúrájában is eltér. A vallási identitás vizsgálatakor a csoport kulturális reprezentációját vizsgáltam. A reprezentáció kifejezi az őt létrehozó közösséget, ilyen identitás kifejező elem lehet a viselet, a felvonulás az egyes ünnepeken vagy akár az emlékműállítás is – amelyeken keresztül nyomon követhetők a vallási térhasználat helyi változásai. Jelen tanulmány egy tanulmány sorozat bevezetéseként a három vizsgált városi csoport közül elsőként a némettség szagrális térhasználatának ismertetésére tesz kísérletet. Röviden bemutatjuk a helyi kisebbségek történetét, a térhasználat vizsgálatának módszereit, majd ezt követően bemutatásra kerülnek a némettség vizsgálatával kapcsolatos eredményeink.¹

A gyulai magyarság felekezeti viszonyai

A reformáció első helyi nyomai homályba vesznek. A váruradalom földesura 1510–1530 között Brandenburi György német választófejedelem volt, aki rövid idővel 1517 után Luther személyes követője, majd pártfogója lett, a németországi reformáció egyik kiemelkedő világi alakja. Brandenburi György 1520-ban járt utoljára Gyulán, s bár a budai udvarban a II. Lajos király és felesége, Habsburg Mária körül kialakult, Luther tanításaival rokonszenvező körhöz tartozott, ebből az időből nincs bizonyítható gyulai nyoma a protestantizmusnak.²

1 A gyulai némettség általános térhasználatát – nem elsősorban a szakralitásra helyezve a hangsúlyt – részletesen ismertettem korábbi tanulmányomban. L.d. Nagy 2013, 9–78.

2 Kósa 1995, 27.

A törökellenes felszabadító háborúk idején az egyházközségek túlnyomó többségével együtt megszűnt a Zarándi Református Egyházmegye, amelyhez valószínűleg a gyulai hívek is tartoztak. Az 1695-ben a várvisszavétel után visszaszivárgó magyarok között reformátusokat is találunk. Az újjáépülő települést az 1703. évi nagy rácdúlás tette ismét tönkre. Szervezett református egyházi életnek 1712-ből ismerjük az első nyomait.³

A török uralom alóli fölszabadulás után a római katolikus egyházi élet is a protestánsokéhoz hasonlóan lassan alakult ki Békés vármegyében. Gróf Csáki Imre (1710–1732) 1715-ben állította vissza a gyulai plébániát, bár ekkor még csak 20–30 katolikus család telepedett meg a városban.⁴ A belvárosi római katolikus templomot (ma: Nádi Boldogasszony plébániatemplom) mai formájában 1775-ben kezdték építeni Harruckern Ferenc kegyúr jóvoltából. A templomot a Szeplőtelenül fogantatott Szent Szűz tiszteletére áldották meg 1777-ben, majd szentelték fel 1823-ban. A templom a város mértani középpontjában található, az előtte álló tér egyben a város fontos kulturális tere.

A gyulai evangélikusok elsősorban a környező szlovákok lakta településekről származó elmagyarosodott szlovákság leszármazottjai, jelenlétükkel a közelmúltig csekély mértékben számolhatunk. Az evangélikusok száma 1930-ban nem érte el az ezret. A főként Békéscsabáról származó hívek 1927-ben építették templomukat. A két világháború közötti időben a gyülekezetet buzgón támogatta a helybeli evangélikus hűsgyáros, Stéberl András.⁵

A mai református templom és parókia helyéhez az uradalommal folytatott telekcserének köszönhetően jutottak a gyulai hívek. Maga az építkezés 1791 őszén kezdődött, a felszentelésre 1795 szeptemberében került sor. 1801. július 3-án támadt tűzvészben a város nagy részével együtt leégett. A templom északkeleti végének bővítésére 1820–1821-ben került sor. 1857-ben oldalcsarnokkal bővítették a templomteret.⁶ Az evangélikus templom a katolikus mögött található, önálló térrel nem rendelkezik, mint az a Habsburg-időszak protestáns templomaira jellemző.

A magyar (és a németvárosi) Mária tisztelet késői folyamánya a magyarvárosi templomban az 1940-es évek végén újjáéledt középkori Nádi Boldogasszony kultusz.⁷

3 Kósa 1995, 29.

4 Kovács 2000, 19.

5 Tábornszky 2000, 33.

6 Cs.Szabó 1995, 20.; Kósa 1995, 35.

7 Bielek–Járolai 1989, 571.

Gyulán már a 19. századtól jelen vannak a baptisták, akik e felekezet konzervatívabb ágát képviselték hazánkban a 20. század végén megerősödő „kariizmatikus” szárnnyal szemben.

Jelenleg a vallásos gyulai magyarság zöme római katolikus, akik többségében Magyarvároson, Máriafalván és Szentpálfalván élnek. Velük majdnem azonos számban találjuk a reformátusokat, akik hagyományosan a templomuk mögötti részt lakják immáron háromszáz éve (Újváros). Az evangélikusok és a baptisták jelenléte elenyésző, a többi kisegyház, ideértve a térségben viszonylag jelentős unitáriusokat is, igen kevés hívővel képviseltetik magukat a településen.

A gyulai románok és a görögkeleti felekezet

A gyulai románság és a görögkeleti felekezet története elválaszthatatlan egymástól, térségünkben e felekezet tagjai a történelem során szinte kizárólagosan a román etnikum soraiból kerültek ki. Gyulát joggal tekintjük mind a megyei, mind az országos románság egyik legfontosabb kulturális központjának.⁸ A románok már a török hódoltság idején megjelentek a vizsgált területen. A gyulai uradalomban az 1525. évi jövedelemjegyzék szerint, 1057 cenzust fizető jobbágy élt, 700 telkes és 40 oláh jobbágy.⁹ Karácsonyi János 1659-re teszi a gyulai román egyházköztség létrejöttének időpontját.¹⁰ Evlia Cselebi török világotutazó szerint 1665-ben Gyulán a török lakosságon kívül magyarok és románok éltek.¹¹ A török uralom alóli felszabadítást követi térségünkben a betelepítések nagy időszaka, amely Gyulán 1718-tól 1746-ig tartott. Ekkor elsősorban Bihar és Arad megyéből jelentős számban költöztek román nemzetiségű személyek a mai Békés megye területére. A gyulai várat őrző szerb és román katonák és családjaik részére 1721 körül építették fel fából az első görögkeleti templomot, amelyet 1727-ben egy kőtemplom építése követett. Az 1762-ben toronnyal bővített templom a város nagy részét elpusztító 1801-es tűzvészben megsemmisült. A Szent Miklós-templomot

8 Békés megye színes etnikai kavalkádját jól jellemzi, hogy jelentős román kisebbség él Gyulán kívül a megyében, a cigányok, magyarok, németek és szlovákok lakta Eleken, a román eredetű Méhkeréken és Kétegyházában, valamint Dél-Békés számos kisebb nagyobb településén, mint Battonyán, Pusztatotlakán és Lőkősházán.

9 Csobai 1999, 369.

10 Karácsonyi 1896, 396. – Karácsonyi adatainak némiképpen ellentmond e kérdésben Csobai Lászlóné gyűjtése: „A legkorábban megalapított egyházközségek közé tartozik a gyulai, amely az egyház tulajdonában lévő források alapján 1695-ben már létezett.” Csobai 1999, 370.

11 Evlia Cselebi 1908, 226.

1802-ben kezdték el építeni és 1825-ben fejezték be.¹² A 18. század második felében több helyen is találkozunk a templom köré való temetkezés tilalmával, mely fontos forrásunk a szakrális térhasználat vizsgálatában: 1754-ben a gyulai románokat is eltöltötték e gyakorlattól.¹³ A Magyar-Gyulán letelepedett román ajkú lakosság a már említett templomalapítással alakította ki a görögkeletiek által lakott részt, amelyet Nagy-románvárosnak, később temploma védőszentjének nevére, Szent Miklósról, Miklósvárosnak is neveztek. Az egykori Magyar-Gyula határain belül kialakult a románok által lakott Nagy-románváros.¹⁴ A megyében Gyulán alakult az első görög-katolikus iskola is 1771-ben.¹⁵ A 18. század végére Német-Gyula „Körösön túli” részére is fokozatosan telepedtek be román anyanyelvű görögkeletiek. A statisztika szerint Német-Gyulán 1833-ban 124 házban 917 román lelket számláltak. A Német-Gyulán letelepedett román ajkú lakosság 1834-ben kérvényezte egy görögkeleti templom építésének engedélyezését. Az engedélyt megkapták, és felépítették templomukat, így Német-Gyulán belül a román ajkúak által benépesített részen fokozatosan kialakult a Kis-románváros, amelyet később Krisztinavárosnak is neveztek.¹⁶

A gagszebeni érsek 1923. évi kérésére, a papok erőfeszítéseket tettek önálló püspökség megalakítására. A Magyarországi Román Ortodox Egyház Vikáriátussága hosszú gondterhes évtizedek után végül 1999-ben emelkedett püspöki rangra.¹⁷

Ma Gyulán a románság jelenti a legnagyobb számú kisebbséget, máig őrzik hagyományos területi elkülönüléseiket (Nagy-románváros, Kis-románváros).

A gyulai zsidóság

A vármegye területének 4/5-ét kitevő gyulai uradalom birtokosai 1840-ig el-leneztek a zsidók betelepítését. Ezért azok a közeli Várit (Gyulavári) „ülték meg”. 1728-ban, egy helytartótanácsi leiratra – amely a megyebeli zsidók összeírását rendelte el –, a megye válasza az volt, hogy egy Salamon nevű sör- és pálinkafőző él itt, az is Gyulán.¹⁸

1853-tól szerveződött meg a (neológ) hitközség. A megyében 1840 előtt Gyulaváriban, Békéscsabán és Békésszentandráson működött zsinagóga. A vá-

12 Tamási 2000, 122.

13 Barabás 1964, 55.

14 Csobai 1999, 370.

15 Nagyné 2000, 72.

16 Csobai 1999, 371.

17 Nagyné 2000, 67–78; 74–76.

18 Kereskényiné 2000, 81.

riak zsinagógája még 1855-ben is szerepel Palugyay Imre akkor megjelent munkájában a békéscsabai, szarvasi és békésszentandrás melletti, de a népesség elköltözése miatt hamarosan megszűnt. A gyulai zsidók 1854-ben vásároltak egy házat hitközségi célokra. 1882. június 27-én a gyulai zsidó hitközség Elfer Jakab rabbi ünnepi beszéde közepette letette az újonnan épülő zsinagóga alapkövét a régi templom előtti, a Weinckheim család által ajándékozott telken. Egy év múlva ünnepélyes keretek között avatták fel a „négyoszögű, kupolás épületet”. Az új templomban városunk egy díszes középülettel gazdagodott – lelkendezett a Békés tudósítója, Kóhn Dávid. 1910-ben nagyszabású terv alapján kibővítették és átalakították az épületet. Ekkor készült el az eredeti állapotát ma is őrző rabbi lakás is. A zsinagógát az 1960-as években átépítették, kibővítették és a városi zeneiskolát helyezték el benne, amely a mai napig üzemel.¹⁹ A gyulai hitközség sohasem állt helyre.

Módszertan

Mint ahogy Clifford Geertz megfogalmazta, az etnográfus elsődleges feladata, hogy kimenjen a terepre, és visszajöjjön az ottani életre vonatkozó adatokkal. A terepen dolgozó kutató adatai általában a tapasztalat, mintsem egzakt mérés eredményei, mely a társadalomtudományok jellemző különbsége a természettudományokkal szemben.²⁰ Különösen hangsúlyossá válik a tapasztalat kifejezés akkor, amikor saját lakóterületünkön, mindennapjaink színhelyén végzünk kutatást.

Gyulaiként kutatásomat a saját társadalomban valóként értékelem, az ilyen jellegű kutatások minden hátrányával és előnyével együtt. A kutatás előnyeit az alábbiakban szokás összefoglalni: a helyi elemek (szabályok) megismerésének jelentős részéhez nincs szükség adatközlőre, nincs szükség egy idegen nyelv elsajátítására, a befogadtatásért való küzdelemre, tisztában vagyunk a társadalom tagoltságával, a szubkulturális eltérésekkel, eleve a vizsgált társadalom fogalmait, kategóriáit használjuk.²¹

A Gyulán végzett kutatásom saját közegben való megtörténte nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a hagyományos, idegen társadalmakban alkalmazott kutatói módszereket alkalmazzam munkám során. A megfigyelés mellett ide tartozik az adatrögzítés, interjúkészítés, a részvétel és az önreflexió.²²

19 Uö 2000, 79–98. 85–93.

20 Geertz 2001, 397; 404; Kaptány Á.–Kapitány G. 2008, 379–380.

21 Uők 2008, 372.

22 Uők 2008, 374.

A városi térhasználat vizsgálatára vonatkozó módszerek egyike a megfigyelés, mely lehet strukturált (a kutató előre meghatározza mi a megfigyelés tárgya, és a módszereket, amellyel végzi a tevékenységet), strukturálatlan (minden fontos jelenséget figyelembe veszünk). A megfigyelés e mellett lehet nyílt (a megfigyelés tárgya tud a megfigyelésről) és lehet rejtett (a megfigyelték nem tudják, hogy megfigyelik őket).²³ A megfigyelést Mester Tibor a konkrét térhasználat megfigyeléseként értelmezve is kiemeli, mint a tárgy kutatási módszerét. Előnye, hogy a közvetlen vizsgált térben zajlik, hátránya viszont, hogy gondos, kitaró munkát igényel.²⁴

Az előbbinél hatékonyabb információgyűjtési módszer lehet az interjú, mely során közvetlen kapcsolatba lépünk adatközlőinkkel. Az interjú lehet kvantitatív (lényege a mérhető adatok gyűjtése, hasonlít a kérdőívhez), és kvalitatív (a kutatás alapkérdéseire, miértejre válaszol), ezek mellett az interjú lehet kötetlen és kötött, illetve ezek átmenete a szerint, hogy mennyire határozza meg az interjú kérdéseit és menetét előre a kutató. Az interjúkat e mellett még több módon is csoportosíthatjuk megvalósulási körülményei és formái szerint.²⁵ Mester Tibor a strukturált (előre rögzített, kötött kérdéseket tartalmazó) interjút ajánlja a térhasználat vizsgálatában.²⁶

A térhasználatra vonatkozó adatgyűjtés további fontos eszköze még a forráselemzés. Itt az általánosan használatos szabály a „cui prodest” kérdés megválaszolása, nem csak a történelmi forrásoknál. A „feladó” és a „címzett” ismerete teszi lehetővé számunkra a lehető legeredményesebb elemzést.

Az általam alkalmazott kutatási módszerek a fentiek ismeretében a résztvevő megfigyelés volt, mely során törekedtem az egyes eseményeken a jelképek megfigyelésére (strukturált megfigyelés). A megfigyelt elemeket fényképen is rögzítettem a későbbi elemzés céljára. A megfigyeléseimet félig strukturált interjúkkal egészítettem ki, melyekben a kérdések az oral history-ban (is) megőrzött, és mai térhasználat köré csoportosultak.

Az etnikai terepen az adatközlő interjúalanyok narratívái nélkülözhetetlenek, hiszen ők a tradíció hordozói. Az úgynevezett oral history interjúban az etnikai csoporthoz tartozó egyének történelemmel, fontos eseménnyel kapcsolatos emlékeire fókuszálunk. Az oral history-val kapcsolatban felmerül a megbízhatóság problémája. Kétségtelen emiatt, hogy a történelmi háttér feltá-

23 Majoros 2010, 106–107.

24 Mester 2007, 311.

25 Majoros 2010, 122–131.

26 Mester 2007, 308.

rásához az írott irodalomra is szükség van. Eltekintve azonban az oral history közemlékezetként való érvényességétől, reprezentativitásától, nincs más lehetőség a mikro-történelmi és személyhez köthető adatok beszerzésére.²⁷

Gyulai németség térhasználata

A németség – akárcsak az előzőekben röviden ismertetett másik két etnikum – igyekezet jól érzékelhető módon kijelölni saját területét, egyértelműsíteni a határvonalakat. A következőkben ezeken a térkijelölőkön keresztül igyekszem bemutatni a német közösség múltját és jelenét. Ezekben a térkijelölőkben fejeződik ki ugyanis a németség helyi identitása. Mindehhez szükséges megvizsgálni a helyi ünnepek és emlékművek térbeli helyét,²⁸ eredetét és a hozzájuk kapcsolódó etnikai sajátságokat.

Az etnikai identitás vizsgálatakor az egyén és csoport kulturális reprezentációját vizsgáljuk.²⁹ A reprezentáció kifejezi az őt létrehozó közösséget, annak valamely cselekvése révén.³⁰ Ilyen identitás kifejező reprezentáció lehet a viselet, a felvonulás az ünnepeket, vagy akár az emlékműállítás.³¹

Ennek a reprezentációnak egyik fontos eleme maga az emlékezet. Jakab Albert szerint az emlékezetnek csak annyiban van létjogosultsága, amennyiben az emlékhelyekben realizálódik, reprezentálódik. Az emlékezet ebben az értelemben a generációk közötti kommunikáció, mely a kultúrában zajlik, és mely akkor valósulhat meg, ha a kulturális tudás közös. Az emlékezet tehát kapcsolat a helyi társadalom jelene és múltja között az emlékhelyek révén, így az emlékhelyek fontos részét képezik a gyulai németség térhasználatának – egyfajta folytonosságot teremt a történelmi térben.

Az identitás, bármilyen jelzővel látjuk el, nem önmagában való, és nem is önmagában létező jelenség, hanem szándékos alkotás eredménye, egyfajta jelentés-konstrukció létrehozása: önmeghatározás, egyszerre azonosulás és elkülönülés. Az identitás alakulása és formálódása időben végbemenő folyamat – ezért szükséges a németség teljes gyulai történetét górcső alá venni – nem választható el a történelem során végbemenő gazdasági és politikai, illetve a kulturális változásoktól.³²

27 Bindorffer 2008b, 61–78, 62–63.

28 Bakó 2003, 11.

29 Bindorffer 1996, 17.

30 Verebély 2005, 27.

31 Bindorffer 1996, 13–17; Verebély 2005, 27–28.

32 Bindorffer 1996, 13–14.

Helyi némettség térhasználatának történeti-szakraális vonatkozásai

Számottevő német népesség leginkább szervezett telepítés formájában került a mai Magyarország területére a 18. században, elsősorban a Német Birodalom katolikus vallású déli tartományaiból, mint Baden-Württemberg, Mainz és Frankfurt környéke, Pfalz, Hessen, Elzász-Lotaringia és a Saar vidék. A mai Magyarországon öt régióra szokás osztani jelenlétüket: Nyugat-dunántúli határvidék, Dunántúli-középhegység, Baranya-Tolna, Bácska-Solti sík, és egyéb szórványok. Ez utóbbi csoportba tartozik Pest és Somogy megye német kisebbsége mellett a Békés megyei is.³³

Békés megyében ma öt településen laknak németek, ezek Almáskamarás, Elek, Gyoma, Gyula és Mezőberény. A Békés megyei németek szigetszerű elhelyezkedésük következtében már letelepülésük időpontjában is kisebbségi helyzetbe kerültek, szemben a nyugat-dunántúli és Baranya-tolnai összefüggő németiséggel.³⁴

A megyébe először Gyulára érkeztek német telepesek.³⁵ 1723-ban a gyulai uradalom földesuránál, báró Harruckern János Györgynél jelentkezett „néhány német család, mely hajlandóan nyilatkozott, hogy a gyulai uradalomban letelepedjen”.³⁶ A telepesek „első hulláma” 1724–1725-ben érkezett a bajorországi alsó-frankföldi Würzburg környékéről, elsősorban Gerolzhofen, Airling és Mulfingen településekről.³⁷ A „második hullám” az 1738-as pestisjárvány után, az 1740-es években érkezett Gyulára szintén bajor, illetve osztrák területekről. Ez a második betelepülés jelentette a későbbi német lakosság jelentősebb alapját.³⁸ Harruckern János a magyarokkal való összetűzés elkerülése végett külön telepítette le a németeket a mai belvárostól nyugatra, a Körös által elzárt szigetre.³⁹ E sziget határai a mai Élővízcsatorna, az egykori Kis-Körös és a Szent János-árok volt.⁴⁰ A betelepülők révén kerültek a városban túlsúlyba a katolikusok a más felekezetűekkel szemben.⁴¹ A város a németek

33 Bottlik 2003, 73.

34 Szabó 2008, 299–319.

35 Balassa 1989, 31; Szabó 2008, 303.

36 Scherer 1938, 279.

37 Kovács 2011, 106.

38 Ács 1976, 5.

39 Becsei 1979, 321; Scherer 1938, 280.

40 Scherer 1938, 280–281.

41 1730-ban Gyulán 116 magyar, 100 német és 34 román családot írtak össze. 1746-ban a magyar katolikus hívek száma 173, a németeké 175 család. Vö. Kovács 2011, 106; Scherer 1938, 293.

betelepedésével két részre szakadt: Magyar- és Német-Gyulára.⁴² A németek különállását biztosította a zárt telepítés (sziget) mellett a közigazgatási önállóság, a vármegye által megkívánt merev elzárkózás, és a használatba kapott úrbéri föld elkülönítése a magyar-gyulaiakétól.⁴³ A különállást erősítette a német anyanyelvű káplán és kántor megléte.⁴⁴

Ugyan a Gyulára érkező buzgó katolikus németek – mély lelki elhagyatottságukra hivatkozva – már a kezdetektől igényt tartottak saját lelkipásztorra, önálló plébániát még se kaptak, lelki gondozásukról a magyar-gyulai plébános gondoskodott. A városnak egy katolikus temploma – a Nádi Boldogasszony templom – volt, melyet a magyar és német ajkú hívek közösen használtak, oly módon, hogy a magyar mise után tartották a német nyelvű misét.⁴⁵ A gyulai németek első kápolnájukat Német-Gyulán az egykori gulyalegelőn építették fel 1736 körül. 1755. augusztus 10-ére német ajkú lakosság növekedésével új, nagyobb templomot emeltek ennek helyén.⁴⁶ Évente kilenc napon tartottak benne szentmisét: Sebestyén, József, Flórián, Orbán, Donát, Rókus, Rozália, Vendel és Márton napján.⁴⁷ A Kálvária kápolna építési ideje ismeretlen, egy 1763-ból fennmaradt számla igazolja, hogy ebben az évben már felújították.⁴⁸

1797. június 8-án – a régebbi, a két város által közösen használt temető megtelte miatt – Német-Gyula részére a „Körös vizén túl” saját temetőt jelölnek ki – mindmáig ez a német temető. 1798-tól a német-gyulai kápolnában mindennap tartanak szentmisét.⁴⁹

Mindezek a tendenciák egy a 18. század során erős önállósággal rendelkező gyulai németsegről árulkodnak, melynek alapjai a területi különállás, az önálló belső közigazgatás és oktatás, valamint az anyanyelvi vallásgyakorlat lehetősége biztosította. A vallás német identitásban betöltött szerepét mutatja azoknak a német vagy a németiséghez kötődő szenteknek a sora, kiknek ünnepén már a század közepétől a saját kápolnájukban – a maguk „kisebb pátriájában” – vehettek részt a misén, a német káplán celebrálása mellett.

A „magukkal hozott” szentek tiszteletét kísérhetjük nyomon a 18. századi anyakönyvek kapcsán is. Különösen nagy hangsúlyt kap a gyulai németek-

42 Becsei 1979, 321.

43 Szabó 2008, 310.

44 Kovács 2011, 122; Scherer 1938, 329.

45 Kovács 2011, 106; 128; Szabó 2008, 311.

46 D. Nagy 1995, 7; Kovács 2011, 109–110.

47 Scherer 1938, 296–297.

48 Kovács 2011, 110.

49 Scherer 1938, 301–302.

nél Szent József tisztelete. Szent József a betelepülő németység óhazájának, Ausztriának és Bajorországnak a védőszentje, e mellett a kézműves munkák védőszentje is, mellyel a betelepülők egy jelentős része foglalkozott.

1857. október 1-én 123 éves különállóság után a két Gyula – közigazgatásilag – egyesült.⁵⁰ Mindjárt az ezt követő évben a fizikai határt, a (Szent) János-árkot is eltüntették.⁵¹ Ekkortól beszélünk Magyar-, és Német-Gyula helyett, Magyar-, illetve Németvárosról Gyulán. A két városrész, és egyúttal a németység különállását fejezi ki az 1860-as években feljegyzett lakodalmas szokás: a német lakodalmas menetek fúvószenekarral együtt megálltak a két várost elválasztó árok helyén, és ott várták meg, amíg az ifjú pár a legszűkebb rokonsággal a Nádi Boldogasszony templomból visszatér. Amikor a menyasszony ismét németvárosi földre lépett, nagy örömszajtot, lármát csaptak.⁵² A régi kápolna helyén 1863–1866 között felépült a Szent József templom, patrónusáról 1896 óta nevezik a városrészt Józsefvárosnak is.⁵³

A Németváros, avagy a gyulai németység történetével foglalkozó írásokban nem, vagy csak elejtett megjegyzésként találkozunk különféle (olvasó) körökkel, pedig ezek tanulmányozása különös betekintést jelenthet a korszak gyulai társadalmába. Elsősorban adatközlőimre támaszkodva e téren az alábbi kép rajzolódik ki:⁵⁴

Az elmúlt évszázadokból megmaradt céhes hagyományok nem haltak ki teljesen a Németvárosban. A huszadik század első felében a földművesek, a kőművesek és az ácsok külön „céhekbe” tömörültek.⁵⁵ A földművesek egy, az ácsok és a kőművesek közös körbe szerveződtek, mely a nagyobb (egyházi) ünnepek alkalmával is megmutatkozott.⁵⁶ Ezeken az ünnepeken – Karácsony, Húsvét, József nap, Úrnap – körmenetek is voltak a templom körül, melyek-

50 Becsei 1979, 321; D. Nagy 1995, 4.

51 Steib 1924, 19.

52 Szabó 2008, 311.

53 Bielek– Jároli 2004, 35.

54 A gyulai olvasókörök szerepéről bővebben értekezem egy korábbi tanulmányomban. Vö. Nagy 2016, 523–532.

55 „Még az ötvenes évekig is belenyúlt a rendszerbe, hogy ezeket úgy mondták, amikbe tömörültek, hogy céh, külön céhbe az ácsok, külön céhbe a kőművesek, és külön céhbe a földművesek. Ezeknek még a templomban is megvolt a maguk zászlaja” (Schriffert József, földműves).

56 „Ezek [a céhek] úgynevezett fáklyások[at] áll[ítot]tak ki a mise', vagy istentisztelet – nem tudom minek nevezzük – hat-hat ember, egy-egy oldalon három-három, mindegyik külön állt ki, külön voltak úgymond akkor az iparosok és külön a parasztok, mindegyiknek megvolt a maga céhe és a maga fáklyája” (Schriffert József, földműves).

ben szintén céhek szerint rendeződtek.⁵⁷ Adatközlőim elmondása szerint az 1950-es évek közepéig élt ez a szokás.⁵⁸ E mellett számolni szükséges a polgári körrel is, erre vonatkozóan azonban nagyon hiányosak az adataink.⁵⁹

A nyelvváltás folyamata már a II. világháború előtt megindult, a nyelv köszöntőkben, versikékben élt tovább.⁶⁰ Az 1930-es években a gyulai németek zöme már nem is értett németül, otthon is magyarul beszéltek, német szóval inkább csak az idősebbek éltek egymás között. A Szent József templomban az évtized végén, Apor Vilmos plébánossága idején (1918–1941) megszüntették az addigi havonta egyszeri német szentbeszédet.⁶¹

A gyulai németiség, és ezzel párhuzamosan a teljes hazai németiség életében döntő változást és megrázkódtatást jelentettek a II. világháborút követő kitelepítések és kényszermunkák, az úgynevezett málenkij robot.⁶² Gyuláról kö-

57 „Na most ez a vallás szerint Úrnapkor volt körmenet (...), amikor az egész templomot és a megkerülték. Még le volt zárva az utca is, és én emlékszem. Szóval a vallásnak ezt betartották akkor” (Titz József, földműves).

58 „Ez körülbelül az ötvenes évek után kezdett kicsit hanyatlani, de úgy ötvenig úgy tűrhető volt. Ötvenhárom-ötvennégyig, akkor kezdett [romlani?] rohamosan, ahogy hát jobban feltört a kommunista rendszer, az ugye a vallás ellen volt. És tiltották” (Schriffert József, földműves).

59 Schriffert Mihály a nyolcvanas években újjászerveződő földműves kör (klub) „vezetője”, így mesél minderről a Gyulai Hírlap 1996. októberi külön számában: „Valamikor a németvárosiaknak több társasköre volt. Volt az iparosságnak, a parasztságnak, és volt polgári kör is. Amellett még volt a Wiszt kocsmá is (...). A mostani öregek ottbóna volt az iparkör, a mostani óvoda volt a parasztkör. A Wiszt kocsmá itt volt mellettünk a másik sarkon, ez most a cipész ktsz. Az ipartestület, vagyis a polgári kör a Jókai utca sarkán volt, szép nagy épületben” (Csengettyű. A gyulai német kisebbségi önkormányzat lapja. A Gyulai Hírlap melléklete. 1. évfolyam 9. szám. 1996. október).

60 Rückné 2000, 126.

61 Ezt tükrözi Titz József és Schriffert József földművesekkel folytatott beszélgetés is: „Titz József: - Nekem is tudott a nagyapám németül. Ebben a templomban, még a háború előtt németül prédikáltak, német mise volt.

Schriffert József: - A nagymise mindig németül volt, itt volt kismise is, ez magyarul volt. De én jártam ide ministrálni, a német misén is voltunk, de nem sokat értettünk belőle.”

62 A város vezetése szorgalmazta, hogy azok a magyar anyanyelvű németszármazásúak, akik sem a Volksbundban, sem a nyilas-mozgalomban nem játszottak szerepet, azok mentesüljenek. Még a megyei alispán is amellett érvelt, hogy a gyulai németek a Gestapo uralma alatt is kitarítottak magyarságuk mellett. Vö. Erdmann 1990, 7. A gyulai németek csak elenyésző számban léptek be a Volksbundba, mely a megyében már 1940-ben (Eleken) megjelent, ám a gyulán a helyi szerv csak 1942. május elsején alapult meg. Ld. Zielbauer 1989, 39. Míndezt Schriffert József az asztalos saját szavaival

rülbelül 550 főt vittek el kényszermunkára – többet, mint ahányan magukat korábban németnek vallották – a Szovjetunióba: Sahtiban, Novi Sahtiban és Nyesdánban lévő lágerekbe, többnyire szénbányákba. A zömük csak 1949. november 27-én térhetett vissza.⁶³ Ekkor a németvárosi templom harangzúgással és hálaadó misével fogadta őket.⁶⁴

A megrázkódtatást követő sokból lassan tért magához a gyulai németiség, és mindennek a fennálló új politikai rendszer sem kedvezett. Németnek lenni Gyulán éppen úgy, mint az ország egész területén társadalmi tőkéből egy csapásra hátránnyá változott, amelytől igyekeztek megszabadulni, még azok is, akinek már legfeljebb a neve emlékeztetett német származására:⁶⁵ mindez Gyulán is a német családnevek magyarosítását idézte elő.⁶⁶ Károsan hatott az is, hogy az elvett paraszt- és iparos körök helyett az új rendszer nem biztosított lehetőséget a németek számára közösségi életre. Az egyedüli kivételt a József templom jelentette.⁶⁷⁻⁶⁸ Természetesen mindez a nyelvtudásra és nyelvhasználatra is komoly kihatással volt.⁶⁹

is megerősíti: „(...) ezzel a Folgszbund meg ilyenek semmiféle kapcsolatunk nem volt. Jó, mi a csudára, büszkék voltak azért a német származásukra, volt benne az, mert fejlettebbek voltak, meg a németekhez tartozni, az büszkeségnek számított.”

63 Schriffert József, az asztalos szavaival: „Ez a németiség annyit szenvedett, akit elvitték, kitelepítettek, semmi köze nem volt az egészhez, ezek dolgozó emberek voltak, ezeket ártatlanul bíralták el, ártatlanul vitték ki a néphitbe [azt], hogy ezek milyen ártalmasak voltak a második világháborúban – ugye nem kirobbanásban, hanem a folytatásban – ez nem játszott igazából szerepet, de viszont sikerült ezt elültetni a köztudatban, és a 3 nemzetséget Gyulán is [egymás ellen hangolni?].” Hasonlóan mesél erről más, név nélkül nyilatkozó adatközlőm, a Német Klub rendszeres látogatója: „Meg aztán az is volt, hogy 45-ben összeszedték itt a németeket, és aztán elvitték. Van itt közülünk, akinek a hozzátartozóját elvitték, és ott maradt szegény.”

64 Erdmann 1990, 13–21.

65 Kozma 2002, 41–74, 44–45.

66 Schriffert József az asztalos így vall erről: „Amikor visszajötték [a deportálásból] letagadták, hogy németek, és nagyon sokan Haászról Hunyadvárira, akkor Japportról Reményire, meg a fene tudja, igyekeztek magyarosítani [a nevüket].”

67 Somogyi 1996, 1-2.

68 A szocialista rendszerben a vallást is igyekeztek ellehetetleníteni, az egyén számára a közéletben, a szakmai előmenetelben hátrányos lehetett a vallásgyakorlás. A gyulai németiség egy része ezért vallását titokban gyakorolta, és misézni, a gyermekét megkeresztelni a környező településekre (Békéscsaba, Doboz) jártak: „A megjelenésben is a párt felé kellett bújni. Ez azt jelentette, hogy nem mehetett el templomba, de volt, aki ezt is megoldotta, és akkor elment Csabára” (Schriffert József, földműves).

69 „Utána ez a Németváros egy ilyen kivetett rész volt (...), itt nem mertek az emberek az

A németvárosiak közadakozásából állították fel a József templomban 1951–1952 körül a málenkij robot során elhunytak névsorával, az emléküket őrző márvány emléktáblát.⁷⁰ Ugyanekkor a bejárat feletti német gót betűs feliratot magyarra cserélték.⁷¹

Még a szocializmusban, 1988. május 28-án került sor németvároson a Szűz Mária Kegye- és Emléktárgyak Gyűjteménye állandó kiállításának megnyitására. A gyűjtemény is hozzájárul a gyulai németiség vallási és etnikai identitás tudatának megőrzéséhez: a gyűjteményben olyan Máriaradnáról származó képek is helyet kaptak, melyek felirata német nyelvű.⁷²

Jelentős változást hozott a gyulai németiség életében a rendszerváltás. 1990 júliusában ünnepelték meg nyilvánosan a málenkij robotról való hazatérés 40. évfordulóját a József templomban.⁷³ Ugyanebben az évben előbb etnikai albizottsága volt a városi képviselőtestületnek, majd 1994 decemberében, az országos helyhatósági választásokon, Gyulán (is) első alkalommal alakult Német Kisebbségi Önkormányzat, mely azóta is folyamatosan működik.⁷⁴ Az Apor téren „németváros főterén német nemzetiségi szobát rendeztek be, melyben a német nemzetiség, hagyományait mutatják be”.⁷⁵ 1999. november 27-én haranglábat állítottak az utolsó deportált csoport hazaérkezésének ötvenedik évfordulójá alkalmából a Mária Múzeum udvarán.⁷⁶

Helyi németiség szakrális terei: az Apor tér

A fentiekből is láthatjuk, hogy Németváros központja lényegében az Apor tér. Ez kirajzolódik mind a helyi adatközlőim, mind más gyulai adatközlőim által elmondottakból és a rendelkezésre álló írott forrásokból is. A tér központjában a Szent József templom található, mely egyszerre névadója és jelképe is a városrésznek.⁷⁷ A templom és patrónusa jelentőségét sugallja a

anyanyelvükön megszólalni. Mert nálunk is ez volt, apám, ő még nagyon jól tudott németül, anyám gyengébben, de ő is beszélt, viszont anyám szigorúan megtiltotta (...). Anyám azt mondta: »Fiam, egy árva szót nem szólj németül, látod semmi se becsülete, aki itt néme, azt letiporják a sárga földig!« És ennek folytán én nem tanultam meg németül» (Schriffert József, földműves).

70 Cser 1988, 74; Erdmann 1990, 26.

71 Erdmann 1990, 26.

72 Jároli 1989, 62–67, 63–67.

73 Erdmann 1990, 26.

74 Reisz 1986, 13–14.

75 Vincze 2011, 28–29.

76 Reisz 2002, 9.

77 Bielek – Jároli 2004, 35.

József név nagy gyakorisága is a helyi lakosok körében.⁷⁸ A templom városrészt jelképező szerepét hangsúlyozták ki egy korábbi kutatásom adatközlői is.⁷⁹

Az Apor tér központi státusza a 18. századtól a 21. századig folyamatos a németiség életében. Korábban e tér körül volt megtalálható a kántorlak (Apor Vilmos tér 7.),⁸⁰ a jegyző és tanító lakása (Apor Vilmos tér 1). Később az iskolai épületek (Apor Vilmos tér 1; és Jókai út 30).⁸¹ Napjainkban a tér körül található a Mária Múzeum (Apor Vilmos tér 11),⁸² az Erkel Ház, a Máriás-ház, és a Német Klub épülete is.

A térben és a tér körül található a gyulai németiség szakrális kisépítményei közül valamennyi – Nepomuki Szent János szobor,⁸³ Szűz Mária szobor,⁸⁴ Szeplőtlen Fogantatás szobor, Kőkereszt –, egy kivételével.⁸⁵ A tér németiséghez kötődő szerepét hangsúlyozza, hogy a templommal szemben lévő Szent Anna Kollégium falán található a németek Gyulára telepítésének, és Scherer Ferencnek az emléktáblája is.

78 2013 tavaszán a Német Klubban négy vasárnap is „József-napot” kellett tartani, hogy valamennyi Józsefet feltudják köszönteni.

79 A 2012 őszén 260 kérdőívben kérdeztem a Karácsonyi János Katolikus Gimnázium diákjait (zömében 13–18 éveseket), hogy írják le Gyula egyes városrészeit. Az adatközlők zöme Németvárost a József (avagy „Német-”) templommal azonosította.

80 A mai Erkel Ferenc szülőház. *„A német kántor jelenlegi lakása volt az 1795-ben állított önálló iskolaépület helye”* Vö. Scherer 1938, 329. Az épület a rendszerváltásig ismét iskolaként funkcionált.

81 A jegyzői iroda az egyesítést követően (1857) iskolai lak. Jókai út 30. szám alatti épület korábban „Uradalmi Nap kocsmá”. A gyulai uradalomhoz tartozott, 1908-tól itt volt a leányiskola. Vö. D. Nagy 1995, 20.

82 A Németvárosi Baráti Kör és az egyház épülete, udvarán a Málénkij Robot emlékét őrző haranglábbal.

83 A templom bal oldalán, romantikus szoborfülkében áll jelenleg. A feles életnagyságú szobor 1729-ben a Német-Gyulát Magyar-gyulától elválasztó János-árkon átvezető hídfőn állt. Mikor a híd az 1801. évi tűzvészben elpusztult, a szobrot az iskola (Szent Anna Kollégium) mellé helyezték, 1883-ban került mai helyére. Ld. Cser 1988, 31; Steib 1924, 18–19.

84 A Szűz Máriát ábrázoló szintén romantikus fülkében - a 19. században már a templom jobb oldalán álló - feles életnagyságú festett faszobor származása tisztázatlan. Vö. Cser 1988, 34; Steib 1924, 19.

85 Az úgynevezett „Veres Kereszt” az Ajtóssy utcán található – régi nevén: Veres kereszt utca -, arccal Magyar-Gyula felé fordulva jelképezi a két város határát. Kidolgozása barokk. 1841 július 3-án jelenti a plébános, hogy a Német-Gyulai hídnál felállított fakereszt helyébe Pettner János újat emelt. Vö. Cser 1988, 57; Steib 1924, 18.

Maga a Szent József templom, melyet a helyiek Német templomnak is neveznek, belső terével különösen hangsúlyozza a németiséghez való kötődését. A fentebb jelzett feliratváltás – a gót-betűs német feliratot a bejárat felett az 1950-es években magyarra cserélték – a rendszerváltás után ismét megtörtént: ma már fölül német, alul magyar nyelven olvasható ugyanaz a felirat.

A templombelsőben található az 1950-es évek óta a deportálás során életüket veszítettek emléktáblája. A német-gyulai céhek zászlai német feliratokkal és a németiséghez köthető szentekkel. Ezek a szentek, német nyelvű, gót-betűs feliratok kíséretében jelennek meg a templom falain: a szöszéket Szent Márton képe díszíti, a templomban Szent Vendel -, Szent Anna -, Szent Flórián - és Szűz Mária (mellék)oltárok találhatók.⁸⁶

Helyi németiség szakrális terei: a Máriás-ház

Az úgynevezett Máriás Schriffert-ház, – a Jókai út 31 és K. Schriffert út 2. szám alatt – a 18. században épült késő barokk stílusú lakóház. Azon kevés házak egyike Gyulán, mely épségben túlélte az 1801. évi nagy tűzvészt. Ezen természeti katasztrófát követően a ház lakói hálából, hogy lakóterük megmenekült, Szeplőtlen Fogantatás szobrot helyeztek el a tűzfalon az ablakok mellett felvezető lizénák között, tengelyben keretelt fülkében.⁸⁷ A szobor alkotóját nem ismerjük.⁸⁸

A lakóház egykori tulajdonosa földműveléssel, szőlő és gyümölcsstermesztéssel foglalkozott. A szobor elhelyezése óta M(áriás) Schriffert néven emlegette a németvárosi közösség a családot, a házat pedig Máriás-ház néven.⁸⁹

A jelenleg renoválás alatt álló épület hosszú ideje az önkormányzat tulajdonában állt, amikor 2010-ben a Kisebbségi Önkormányzat betervezte igényét az épületre: „Nagyon szükségesnek tartanánk az «Erkel Házzal» szemben található 1700-as években épült «Máriás Ház» megmentését, mely kiválóan alkalmas lenne egy német nemzetiségi tájház és németvárosi kulturális közösségi ház kialakítására”.⁹⁰ A jelenleg a Német Klubban lévő német bútorok, használati tárgyak és népviseletek kiállításával szándékoznak a Máriás-házban bemutatni „Németgyula és a későbbi egyesített Gyula németvárosi polgárainak életét”.⁹¹

86 Steib 1924, 9.

87 Cser 1988, 33; D. Nagy 1995, 16.

88 Schriffert József (az asztalos) így beszél a Máriás-házról: „Nevezetessége az, hogy az egész Németváros leégett. És ez az egy ház maradt meg, azért van ott fenn [a szobor]”.

89 D. Nagy 1995, 16.

90 A Gyulai Német Kisebbségi Önkormányzat helyzete és munkája. Tájékoztató, 2010.

91 A Gyulai Német Kisebbségi Önkormányzat helyzete és munkája. Tájékoztató, 2010.

2011-ben egy projekt tervezet született az épület hasznosítására.⁹² A tervezetben szerepel, hogy az épület Tájházként a „hagyományos német nemzetiségi szobabeosztást” fogja bemutatni, a hármas tagolással (tiszta szoba, Hintere Stube,⁹³ konyha), illetve a Németvároson összegyűjtött bútorokkal és használati tárgyakkal. A melléképületekben a „hagyományos népi ipar és termelőkultúra” bemutatását tervezik. Szeretnék a jövőben a Máriás-házba áthelyezni a Klubot, a Kisebbségi Önkormányzatot és a Német nyelvű törzsasztalt. Cél e mellett a „Németváros, mint turisztikai látványosság” megmutatása, egy „helyi gasztronómiai bemutató terem” kialakítása.⁹⁴

Fontos itt kiemelni, hogy a kisebbségi önkormányzat a projekt tervezi a Disznóvágás, a Szilvalekvárfőzés, a Szüret, a Tojásfa állítás, a Pünkösöd, a Márton nap, az Advent és a Málénkij Robotról való megemlékezést is áttenni a Máriás-házba, és annak udvarára.⁹⁵

Helyi németiség szakrális terei: emléktáblák és utcanévek

A németvárosi emléktáblák, emlékművek és utcanév táblák a kollektív emlékezet alakzatai, szimbólumok és térelemek. Szimbólumok, mert több jelentés hordozói, és ugyanakkor az észlelés eszközei. Az emlékezet alakzatai, mint-hogy konkrét térhez, időhöz és helyhez, meghatározott csoporthoz kötődnek, szerepet játszanak a rekonstruálásban.⁹⁶ Nyilvánvalóan térelemek elhelyezkedésük, fizikai valójuknál fogva.

A térelemről elmondhatjuk, hogy mind a kulturális, mind a kommunikatív emlékezet részei, hiszen egyaránt köthetőek a múlt szilárd pontjaihoz (pl.: A két világháború németvárosi hősi halottainak emlékműve), és a közelmúlt eseményeihez.⁹⁷

Érdemes külön kitérnünk a kulturális emlékezetre, mely a kommunikatívval szemben nem magától terjed, hanem irányított. Ennek az emlékezetnek határozott pártfogója az uralom, az uralkodó (rendszer) az emlékművek állításán keresztül nem pusztán a múlt, de a jövő is igényt tart. Az uralkodó hatalom ugyanakkor igényt tart a felejtésre is: a mindenkori hatalom az előző uralom, a

92 A Gyulai Német Kisebbségi Önkormányzat helyzete és munkája. Tájékoztató, 2011.

93 Gyakorlatilag a nappali.

94 A Gyulai Német Kisebbségi Önkormányzat Terve a Máriás Ház hasznosítására. Pályázat 2011.

95 A Gyulai Német Kisebbségi Önkormányzat Terve a Máriás Ház hasznosítására. Pályázat 2011.

96 Assmann 1999, 38–39.

97 Uo. 1999, 51–55.

másik kollektív emlékezete elemeinek eltüntetésével, és saját emlékhelyeinek kialakításával igyekszik szimbolikusan is birtokba venni a tájat.⁹⁸ Ennek az eljárásnak látványos bizonyítékai az utca és tér elnevezések megváltoztatása, az előző rendszerre utaló szobrok, emlékművek és emléktáblák eltüntetése. Ezek cseréje a politikai/történeti emlékezet átírásai.⁹⁹ Erre példa a németvárosi utcanevek változásai, melyben három nagy korszakot különíthetünk el. A 19. század közepe óta ismert németvárosi utcanevek egészen a szocializmusig német elnevezésűek voltak, illetve a helyi németséghez kötődnek zömmel. A II. világháborút követően az új politikai ideológia a helyi elnevezéseket eltörli, a lakosságra rákényszeríti saját ikonikus neveit. A rendszerváltást követően a városrész részben visszatért a szocializmus előtti elnevezésekhez, illetve bevezet új, szintén a helyi németséghez kötődő elnevezéseket.

Az utcanevek elnevezéséből adódó csoportosítási lehetőségek is az emlékezetre utalnak, nem csupán az ideológiai és régi történelmi és politikai megnevezések, hanem az egykori természeti környezetre utaló vízrajzi, állat és növényvilágból vett nevek. Ide tartoznak azok a nevek, amelyek a városrész közismert vagy jeles lakójának állítanak emléket, egykori rendeltetésének stb. Mindezekben részben az emlékek rögzítését láthatjuk.¹⁰⁰

A következőkben a szakrális vonatkozású németvárosi utcaneveket egyenként számba véve, azokon keresztül igyekszem példákkal is alátámasztani a fentieket, és rámutatni a németség térfoglalására rajtuk keresztül.

Liszt Ferenc utca. 1851-ben *Kápolna utcza* néven említik, mely a német kápolnára utal mellette. Az időközben a kápolna helyén megépülő templomra utal az 1897-es elnevezése: *Templom utca*. A Liszt Ferenc elnevezést 1945 óta viseli, ennek oka nem pusztán a jeles zeneszerző és zongorista német nyelvűsége, hanem, hogy a város (városrész) szülőttjével, Erkel Ferencsel közösen alapították a Zeneakadémiát.¹⁰¹

Szent József utca. 1851-ben, mint *Sz. Josef utcza* szerepel. 1959-ben a szocialista rezsim *Luxemburg Rózának* nevezi át. 1991 óta viseli ismét régi elnevezését.¹⁰²

Mint korábban rámutattam, fontos térkijelölők az emlékművek és emléktáblák, mint a csoporton belüli emlékezet reprezentációi (is). Az emlékművek fel-

98 Assmann 1999, 70–73; Barna 2002, 160.

99 Barna 2002, 159, 161.

100 Barna 2002, 155; Czeglédi 2008, 12.

101 Czeglédi 2008, 156.

102 Czeglédi 2008, 204.

állításának célja, hogy a kiemelt esemény vagy személy ne merüljön feledésbe. A múltról megszerkesztett tudást igyekszünk általuk láthatóvá, fizikaivá tenni, és ezzel a megmaradását garantálni. Azaz az emlékezet e tárgyakra költözik.

Pierre Nora szerint helyei vannak az emlékezetnek – *lieux de mémoire* – mivel nincs már valós közege az emlékezésnek. Mint láthattuk ezeknek az emlékhelyeknek a létrehozásának a privilégiumát a hatalom, azaz az uralkodó csoportok maguknak tartják fenn, így a németiséghez kötődő emlékművek a németiség németvároson való dominanciáját feltételezik azok felállítási idejében mindenképpen. Kifejezik e mellett emlékeik megőrzésének, és ezzel identitás megtartásának szándékát is.

Az emlékezet helyei közül már több elem is bemutatásra került, a következőkben a gyulai németiséghez kötődő emléktáblákat és emlékműveket igyekszem leírni, ezek elhelyezkedésével is bemutatni térkijelölő szerepüket.

Scherer Ferenc emléktáblája. Az emléktábla a Scherer Ferenc út mellett, az egykori német-gyulai hivatal falán található az Apor térrel, azaz a Szent József templommal szemben, tehát Németváros központjában. Az emléktáblát 1989-ben¹⁰³ avatta a Gyulai Városszépítő Egyesület, elsősorban nem Németváros szülöttjének, hanem Gyula várostörténetének írójának kívánva ezzel emléket állítani.¹⁰⁴

Németek Gyulára telepítésének 270. évfordulójára. 1994-ben a Scherer Ferenc emléktábla mellé helyezte el a városi önkormányzat, magyar és német nyelvű - gót betűs - felirattal.¹⁰⁵

Német- és Magyar-Gyula egyesítésére. Az Apor téri ivókútra helyeztek két domborművet 2007-ben, az egyesítés 150. évfordulóján. A két város pecsétjeit jeleníti meg, értelmező, illetve kiegészítő szöveg megadása nélkül.¹⁰⁶

Dürer Albert emléktábla. A róla elnevezett út mellett, az egykori kántorlak falán 1928-ban, halálának 400. évfordulójára állították, nem helyi kezdeményezésre, hanem a Hadi Múzeuméra. Elsősorban városi emlék.¹⁰⁷

103 Születésének századik évfordulóján.

104 Felirata: „E házban született Dr. Scherer Ferenc 1889–1987. Gyula város monográfusa, mindmáig az egyik legjobb hazai várostörténet szerzője. Gyulai Városszépítő Egyesület 1989.

105 Megemlékezésül a németek gyulára telepítésének 270. évfordulójára. Gyula Város Önkormányzata. Zum Bedenken des 270. Jahrestages der Unsieftung der Deutsche sin Gyula. Stadtverwastung Gyula. 1994.

106 Német-Gyula pecsétjének felirata: *SIGILLUM. OPPIDI. GYULA. GERM. Magyar-gyulaié: SIGILLUM: OPPIDI. GYULA: 1.7.42.

107 Cser 1988, 68.

Erkel Ferenc emléktábla. A magyar opera megteremtőjének szülőházára – az egykori német-gyulai kántorlakra – 1910-ben a Békésvármegyei Közművelődési Egyesület emelte. Korábban a városi képviselőtestület már 1893-ban – Erkel halálának évében – állított ennek a helyén egy szerényebb kivitelű emléktáblát.¹⁰⁸

Gyulai német deportáltak emlékére. A templombelsőben, a Gyóntató fülke mellett az áldozatok névsorával. Minden évben a visszatérés emlékére megkoszorúzzák.¹⁰⁹

Ugyanerről található emléktábla a Szent István út 38. szám alatt, Magyarvároson, az egykori gyűjtőhelyen. Ez az egyetlen a németiségre utaló emléktábla, mely kiesik Németváros területéről.

Az 1. és a 2. világháború németvárosi hősi halottainak emlékműve. 1921-ben a Józsefvárosi Leányok emelték a Németvárosi – azaz Szent József – temetőben. Az eredeti névsor az első világháború németvárosi áldozatainak névsorát tartalmazta, később ezt egészítették ki a második világháború áldozatainak névsorával.

Szakralitás és németiség viszonya Gyulán

A fentiekben láthattuk, hogy a német identitásban milyen fontos szerepet kapott a katolikus vallás. Papp Richárd a vajdasági Feketicsen és Zentán végzett kutatása alapján rámutat arra, hogy a „vallási identitás, a vallás, mint az interetnikus kultúra integratív funkciója kisebbségi környezetben felerősödik”.¹¹⁰ Gereben Ferencet idézve: „A vallásosság és a vallásgyakorlat a kisebbségi helyzetben felerősödik, és az egyéni és a csoport identitás megőrzésében fontos szerepet vállal”. Egy etnikum vallásában is él, és a vallás az etnikai lét fenntartását segítette akkor, amikor semmilyen más lehetőség nem volt, hogy németek maradhassanak.¹¹¹ Ugyanakkor a katolicizmus összekötő kapcsot jelentett a magyarok és a német kisebbség között.¹¹² Különösen igaz ez annak okán, hogy a katolikus németiség külön egyház híján a magyar egyházra van utalva.¹¹³ Láthattuk, hogy Gyulán a németek nem kaptak önálló plébániát, de egészen az 1940-es évekig hol jobban, hol kevésbé volt biztosítva számukra a saját káplán révén az anyanyelvi

108 Cser 1988, 69.

109 Cser 1988, 74; Csengettyű. A gyulai német kisebbségi önkormányzat lapja. A Gyulai Hírlap melléklete. 3. évfolyam 1. szám. 1998. január 30.

110 Papp 2002, 164.

111 Bindorffer 1996, 43; 48.

112 Bindorffer 2008a, 155–156.

113 Bindorffer 2008a, 156.

prédikáció. Teljes egészében azonban sosem vonhatták ki magukat a magyar nyelvű misék alól. Mint arra többen is rámutatnak a magyar liturgikus nyelv is hozzájárult a németiség magyarsághoz való asszimilációjához: a többség nyelvén zajló szertartások a nyelvcseré folyamatát erősítik.¹¹⁴ A huszadik század második felére a német nyelvet beszélők számának rohamos csökkenésével megszűnt az igény a német nyelvű misére, és ez az igény ma sincs meg.

A vallásosság és a német nemzetiség összetartozását érhetjük tetten a helyi identitás legfontosabb, és egyúttal szakrális jelképeiben is. Ilyen jelkép maga a Szent József, azaz Német templom, központi helyzetével, német szentjeivel és felirataival. Klamár Zoltán a közép-bácskai Pacséron – ahol szintén különböző vallásúak és etnikumúak térbeli elkülönülésével számolhatunk már a 18. századtól – végzett kutatásáról megjelent tanulmányában rámutat arra, hogy a „vallás által kodifikált térfoglalás”, a templomok építése a különböző felekezetek egyik legfontosabb feladata. A templomok tagolják, teszik hangsúlyossá a különböző etnikumok életterét Gyulán is, melyek egyben tájékozási pontok is.¹¹⁵

A templom építése a német közösség összefogásával valósult meg, és ugyanez az összefogás érhető tetten felújításaiban és az új harang beüzemelésében¹¹⁶ is az utóbbi pár évben.¹¹⁷ A helyi identitás és vallás összekapcsolódását fejezték ki a fent említett egykori körmenetek a legnagyobb vallási ünnepeken, valamint napjainkban a klubtagok vallásos érzülete, ugyanis az összejövetelek mindig a vasárnapi misével kezdődnek. *„Az ünnep során megjelenik az etnikus manifesztáció”* – írja Papp Richárd a csiksomlyói búcsú a magyarság életében betöltött szerepéről, és ugyanez igaz a németiség ünnepeire is. A Szent József vagy Szent Márton napon, vagy más ünnepein a németiség saját maga számára teremt egy élő szimbólumot. A rítusok kapcsán minden évben megerősödést nyer a kisebbség „kultúrájának megőrzésében és folytonosságában Isten jelenléte által”.¹¹⁸

A német nemzetiség Gyulán a 18–19. században még területük határának kijelölésére is a „valláshoz nyúlt”, szentek révén biztosította a határok megtar-

114 Bindorffer 2008a, 155–156; Borbély 2000, 41.

115 Klamár 2009, 148.

116 Csengettyű. A gyulai német kisebbségi önkormányzat lapja. A Gyulai Hírlap melléklete. 3. évfolyam 4. szám. 1998. április.; Kovács 2011, 134–135.

117 „Újra megkondul a harang (...), megyei német kulturális nap Gyulán. A sörösátor már délelőtt állni fog az Apor téren (...), ismét elindul a Józsefvárosi Templom hosszú évek óta »halott« toronyórája, és megkondulnak a harangok is” (Csengettyű. A gyulai német kisebbségi önkormányzat lapja. A Gyulai Hírlap melléklete. 3. évfolyam 4. szám. 1998. április.).

118 Papp 1996, 9–10.

tását, amikor *Szent János árkának* nevezte a Magyar-Gyulát Német-Gyulától elválasztó árkot, és mellé *Nepomuki Szent János szobrát* állította, illetve a Krisztust a *Veres kereszten*.¹¹⁹ Az árok megszüntetése, a Szent János szobor elhelyezése eredeti helyéről egyúttal a határ megszűnését is jelentette, a német-ség önállóságának csorbulását. Ezek az építmények önmagukban elveszítenék eredeti térkijelölő funkciójukat, mely napjainkban megerősítést kíván. Ezt fejezi ki az utóbbi években a Veres keresztre kikerült, a német-ség betelepülésének emléket állító tábla, és a Szent János szobor fényképének megjelenése a Német Klubban.

A gyulai német-ség ma is tartó térfoglalásai, a szaporodó rendezvények a helyi identitás fokozódó felértékelődéséről, megerősödéséről tanúskodnak számunkra. Ebben az újjászületésben jól láthatóan hangsúlyos szerepet játszik a vallási identitás és vallásos töltetű térhasználat is.

119 Steib 1924, 18–19.

IRODALOM

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.

ÁCS Zoltán

1980 Adatok a gyulai németek úrbérrendezés előtti történetéhez. *Békési Élet*, 3. szám 295–303.

BALASSA M. István

1989 A magyarországi németek népi építkezéséről. *Ház és Ember* 5. Szentendre, 31–49.

BAKÓ Boglárka

2003 Az interetnikus kutatásokról. In Bakó Boglárka szerk.: *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében.* MTA Társadalomtudományi Központ. Budapest, 9–18.

BARNA Gábor

2002 Idő és emlékezet. In *Közelítések az időhöz.* Budapest, Tabula Könyvek, 152–171.

BARABÁS Jenő

1964 Békés megye néprajza a XVIII. században. *A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai* 58-59. kötet. Gyula, Erkel Ferenc Múzeum.

BECSEI József

1979 Gyula településrendje. *Békési Élet*, 3. szám. 313–333.

BIELEK Gábor–JÁROLI József

1989 Keresztnévadási szokások a gyulai katolikusok körében a XVIII. században. In Erdmann Gyula szerk.: *Békés megye és környéke XVIII. sz.-i történetéből. Közlemények – Közlemények Békés megye és környéke történetéből* 3., Gyula, 545–616.

2004 *Keresztnévadási szokások a gyulai katolikusok körében a XVIII–XIX. században.* Gyula.

BINDORFFER Györgyi

1996 *Identitás kettős kötésben.* Etnikai identitás és kulturális reprezentáció a dunabogdányi svábok körében. MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont. Budapest.

- 2008a Vallási együttélés. In Kupa László szerk.: *Vallás és etnikum Közép-Európában*, Pécs, B&D Stúdió, 147–157.
- 2008b Kulturális és Kommunikatív emlékezet. Történelemkonstrukció és történelem rekonstrukció a magyarországi németeknél. In Papp Richárd–Szarka László szerk.: *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Zenta, 61–78.

BORBÉLY Anna

- 2000 A nyelvmegőrzést és a nyelvcserét befolyásoló demográfiai és társadalmi faktorok. *Valóság* 6. sz., 43. évf., 36–47.

BOTTLIK Zsolt

- 2003 A magyarországi német kisebbség etnikai-földrajzi sajátosságai az utóbbi húsz évben. *Pro Minoritate*, tél, 71–82.

CZEGLÉDI Imre

- 2008 *Gyula város utca nevei: közterületi nevek 1851–2005*. Gyula Város Önkormányzata, Gyula.

CSER Sándorné

- 1988 *Szobrok. Domborművek, mozaikok. Emlékművek. Emléktáblák*, Gyula.

CSOBAI Lászlóné

- 1999 A gyulai románok nemzetiségi életének néhány jellemzője a letelepedés utáni két évszázadban. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 20. – Száz éve alakult a Békéscsabai Múzeum-Egyesület, Békéscsaba. 369–377.

CS. SZABÓ István

- 1995 Adatok a Békési Egyházmegye templomainak történetéhez. Áldás, békesség. Emlékek Gyula és környéke reformátusságának életéből, *Gyulai katalógusok* 1. Gyula. 15–26.

D. NAGY András

- 1995 *Németvárosi épületek*, Gyula. Deutschstädtische Gebäude, Jula. Gyula.

ERDMANN Gyula (szerk.)

- 1990 Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban. *Gyulai Füzetek* 4. Gyula.

EVLIA Cselebi

- 1908 *Magyarországi utazásai* 1664–1666. Fordította: Karácson Imre. Budapest, MTA Kiadó.

GEERTZ, Clifford

2001 *Az értelmzés hatalma* (Antropológiai írások). Budapest, Osiris Kiadó.

JÁROLI József

1989 Szakrális néprajzi gyűjtemény Gyulán. *Békési Élet*, 1. szám. 62–67.

KAPTÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor

2008 Résztvevő megfigyelés a saját társadalomban – korszakok szimbolikája. In Kézdi Nagy Géza szerk.: *A magyar kulturális antropológia története*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.

KARÁCSONYI János

1896 *Békésvármegye története I–III*. Gyula.

KERESKÉNYINÉ CSEH Edit

2000 Adatok a Békés megyei zsidó hitközségek történetéhez. In *Világnak világa. Egyházak a Körösök vidékén, Gyulai katalógusok 8*. Gyula, 79–98.

KLAMÁR Zoltán

2008 Párhuzamos világok. Az etnikai alapú szegregáció a Vajdaságban: szérmérségi és bácskai példák. In Bali János–Turai Tünde szerk.: *Élet/út/írások. Szilágyi Miklós tiszteletére*. Budapest, 140–148.

KÓSA László

1995 A gyulai reformátusok története. In *Áldás, békesség. Emlékek Gyula és környéke reformátusságának életéből, Gyulai katalógusok 1*. Gyula, 27–35.

KOVÁCS József

2000 Adatok a Gyulai Római Katolikus Esperesi Kerület történetéhez. In *Világnak világa. Egyházak a Körösök vidékén, Gyulai katalógusok 8*. Gyula, 7–24.

2011 *Visitatio Canonica a gyulai plébánián (1715–1993)*. Gerhardus Kiadó.

KOZMA István

2002 Névmagyarosítási mozgalom és kisebbségpolitika a koalíciós korszakban (1945–1948). In Kovács Nóra–Szarka László szerk.: *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 41–74.

MAJOROS Pál

2010 *A kutatómódszertan alapjai: tanácsok, tippek, trükkök nem csak szakdolgozat-íróknak*. Budapest, Perfekt Kiadó, 122–131.

MESTER Tibor

2007 Mentális térképezés. In Kovács Éva szerk.: *Közösségtanulmány* (Módszertani jegyzet) Budapest–Pécs.

NAGY Balázs

2013 A gyulai németiség térhasználata Németvároson. In Simon András szerk.: *DiákKörKép: tudományos diákköri írások a néprajz szegedi műhelyéből*, Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 9–78.

2016 A gyulai olvasókörök és közönségük. *Könyvtári Figyelő* 2015/4, 523–532.

NAGYNÉ MARTYIN Emília

2000 Adatok a magyarországi román ortodox egyház történetéhez. In: Világnak világa. Egyházak a Körösök vidékén, *Gyulai katalógusok* 8. Gyula, 67–78.

PAPP Richárd

1996 „Ahol egy nép találkozik” - a csíksomlyói pünkösdi búcsú 1995-ben. In Boglár Lajos – Papp Richárd–Tarr Dániel–Tóth Bernadett szerk.: *Etnikum és vallás. Apróbb írások a vallási kommunikáció témakörében*. Budapest, 9–17.

2002 Történelmi egyházak a Vajdaságban: szakrális-etnikus stratégiák? In Kovács Nóra – Szarka László szerk.: *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 163–194.

REISZ Ádám

1986 A német nemzetiségi klub és nemzetiségi mozgalom Gyulán. *Gyula város Tanácsának tájékoztatója*. Gyula, 2.

2002 *Németvárosi hagyományok a XX. században*. Deutchshstädtische Traditionen im 20. Jh. Gyula.

RÜCKNÉ KÁDÁR Judit

2000 Az azonosságtudat változása az integrációs folyamatban (a mezőberényi németek példája). *Körös tanulmányok*. 119–128.

SCHERER Ferenc

1938 *Gyula város története*. I. kötet. A földesúri város.

SOMOGYI Zoltánné

1996 *A német nemzetiség Gyulán*. Gyula.

STEIB János

1924 *A gyulai Józsefváros története, 1724–1924.* Gyula.

SZABÓ Ferenc

2008 A békés megyei németek betelepítése és XVIII–XIX. századi története. In Szabó Ferenc szerk.: *Két és fél évszázad az Alföld történetéből* (Válogatott tanulmányok). Szeged. 299–319.

SZILÁGYI Miklós

1976 Gyula gazdasági-és társadalomtörténete a XVIII–XX. században. *Vezető a Gyulai Erkel Ferenc Múzeum állandó kiállításához.* Gyula.

TAMÁSI Judit szerk.

2000 *„Oszlopokat emeltünk, hogy beszéljék a múltat”* A millenniumi műemlék-helyreállítások lexikona, Budapest.

TÁBORSZKY László

2000 Evangélikusok a Körösök vidékén. In *Világnak világa. Egyházak a Körösök vidékén*, Gyulai katalógusok 8. Gyula, 25–40.

VEREBÉLY Kincső

2005 *Minden napok jeles napok.* Hétköznapi és ünnepek a népszokások tükrében. Timp Kiadó, 27.

VINCZE Virág

2011 Három város hagyományai és népszokásai egy helyen – Gyula város nemzetiségei régen és ma. *Hagyományok Háza*, Népi játszóházi foglalkozásvezető tanfolyam.

ZIELBAUER György

1989 A Békés megyei népművészet XX. századi történetének, asszimilációjának néhány kérdése. *Békési Élet*, 1, 38–51.